

הווצרות של חסיד ושל סיפור חסידי ("עד שיבוא אליהו")

בין הדמויות המקראיות התופסות מקום חשוב במיוחד באגדה העממית ובדמיון העממי נמנה אליהו הנביא. במשך הדורות צמח מוטיב מיוחד המתייחס לאליהו והנושא את שמו: גלוי אליהו. בסיפורים עממיים יהודיים רבים הנביא נראה לאנשים, בדרך כלל לצדיקים ביניהם, לפעמים בצורה שבה מזהים אותו מיד ולפעמים בהתחפשות. נעיין כאן בסיפור של עגנון "עד שיבוא אליהו" מהקובץ "עיר ומלואה", סיפור המעלה דוגמה של גלוי אליהו.

עגנון בנה סיפור זה לפי המתכונות הן של הסיפור האטיולוגי והן של סיפור הזהות. היסוד האטיולוגי נראה כשהסיפור כלו בא כאילו להסביר תיבה בחצר של בית המדרש החדש, תיבה שעמדה שם במשך דורות רבים והאמורה להחזיק שופר. החפץ שנשאר במקומו זמן כה רב מכין את הקורא לאוירה של המציאות האגדית. מוטיב הזהות תופס מקום מרכזי בהרבה סיפורי-עם על אליהו המתחפש בצורות שונות, ומוטיב זה תמיד יכול להתפתח במגמה אירונית חזקה כשדמות אחת אינה מכירה את זהותה האמיתית של דמות אחרת בעוד שהקורא או השומע כן יודע לזהות אותה. ב"עד שיבוא אליהו", הנביא מופיע כהלך העובר בעיר ביטשאטש, כעני שהשמש יואל-יונה משתדל למשוך לעלות לתורה לפרשת התוכחה כדי שהשמש עצמו לא יצטרך לעלות, לפי תנאי החוזה שלו, ולהסתכן בקלות שבפרשה זו.

המתבר יצר את הריתמוס של הסיפור לפי מערכת של ציפיות ואכזבות מצד יואל-יונה, ציפיות שההלך יחזור לעיר ליום השבת ובכך שיוכל לעלות לתורה לפרשת התוכחה, ואכזבות כשההלך אינו מופיע בחזרה עד אמצע קריאת התורה. גם בשובו של ההלך באמצע קריאת התורה בבית הכנסת השמש שוב מצפה שההלך יעלה לעליה האמורה שהיא הששית, עד שההלך מסביר לו שהוא איננו יכול לעלות לעליה זו מהסיבה שהוא כהן. לבסוף יואל-יונה עצמו נאלץ לעלות לפרשה שממנה הוא כל כך חרד.

נוסף לשם הסיפור המוסר את זהותו האמיתית של ההלך, אסוציאציות נוספות של אליהו עולות מתוך הסיפור. השמש אומר להלך, "משער אני שלא באת במרכבה מרקדה" ("עיר ומלואה", עמ' 59), וכשההלך מודיע שהוא עומד להמשיך בדרכו לכפר לשם ברית-מילה, השמש יואל-יונה מעיר, "ואם נולד בן בכפר מה? אליהו לא יזדמן לך שם" (שם, עמ' 62). אבל בעוד שסיפור הזהות לפי טיבו מתרכז מסביב לרגע של הכרה, הרגע של הכרה איננו מרכזי בסיפור שלפנינו. ההכרה מצד יואל-יונה באה בלי כל הפתעה לקורא. יסוד ההכרה מתקשר עם מוסר ההשכל המוצהר בסיפור, שכל אחד, אפילו אדם כמו יואל-יונה, "שמש בער" בבית המדרש החדש, אדם שמעשיו מעלים פקפוקים מסוימים מבחינה מוסרית, מסוגל לראות את אליהו. הסיפור כשלעצמו שם דגש על דבר אחר, על השינוי שחל באישיות של יואל-יונה.

בהתאם למרכזיות של התמורה בדמות השמש, אנו רואים את ההלך ביסודו כדמות כאריסמטית המשאירה חותם חזק על יואל-יונה השמש, הן על אישיותו והן על השקפת החיים שלו. דמות ההלך מזכירה את הצדיק החסידי שדבריו יוצאים מהלב ונכנסים ללב; ואף בדברים שהם מעבר למלים, "ליבבו ההלך בעיניו והקיפו בחיבת אהבתו. הקיפה אהבתו את לבו ונכנסה בלבו" (שם, עמ' 64). לאדם היודע רק עול הדאגה הפרטית והאנוכית הוא קורא "אהובי" (שם, עמ' 59) והוא מתייחס אליו בחיבה הכובשת את לב השמש. דמות ההלך, שהסיפור מזהה אותה עם אליהו, מזכירה במיוחד את הבעל-שם-טוב גם בהשפעתו האישית הכאריסמטית וגם ביחסו לחוטא.

בעוד שהמחבר בנה את סיפורו על מערכת יסודות מהסיפור העממי, הוא יצר סיפור המתעלה מעל אותם היסודות והמביע תפיסת חיים הוזה ביסודה עם השקפת החיים החסידית. דאגה שלטה על דמות השמש בעקבות תחושת האשמה החזקה שלו, תחושה שאינה חסרת בסיס. ההלך עזר לו להתעלות מעל האשמה והפחד המשמשים מכשולים בפני היחס של האדם לאלהים. ובעוד שהשמש שם לב אך ורק לבקשת תכסיס לברוח מפרשת התוכחה, ההלך לימד אותו לקבל את החיים כולם באהבה ובשמחה. לבסוף, כשהשמש יואל-יונה נכשל במאמץ למצוא ממלא מקום, הוא עצמו עלה לעליה הששית, לפרשת התוכחה, ובעליתו לתורה "יצא כעסו ונכנסה בו אהבה. וכיון שנכנסה בו אהבה נכנסה בו שמחה" (שם).

בשעה שהיה יואל-יונה שקוע בעצמו ובדאגותיו, הסביר לו ההלך ש"נאה ליהודי שיהא שמח בכל עת ובכל שעה שזכה שיהודי הוא..." (שם, עמ' 59). וברגע המטאמורפוזה שלו, אנו קוראים,

חזר אצל הספר ואחז בשמחה את עצי החיים ובירך בשמחה על התורה כאילו לפרשת וזאת הברכה עליה. מכח שמחתו מתמלא כל בית המדרש שמחה ומכח שמחת בית המדרש הוכפלה שמחתו של יואל-יונה. זה כח של שמחת אמת, שמחה ומשמחת, שמחה ומשמחת (שם, עמ' 65).

המלה "שמחה" על צורותיה השונות מופיעה כאן אחת-עשרה פעמים מתוך ארבעים ושתיים מלים והיא מתחזקת בקרשנדו לקראת סיום הקטע. המלה המודגשת מסמנת ערך חשוב במכלול הערכים המתקשרים עם הבעל-שם-טוב ועם משנתו.

הקורא מגלה בסיפור עוד מלות מפתח מאוצר המלים החסידי. כשההלך יוצא לדרך כדי להיות נוכח בברית מילה בכפר, השמש מציע לתת לו כסף, אבל ההלך מסרב לקבל מתוך תחושת הבטחון שלו (שם, עמ' 62); גם ערך זה מעלה אסוציאציה ברורה עם משנת הבעש"ט ומוזכר סיפורים רבים של הבעש"ט על ה"בטחון". ובעוד שהשמש החושד באנשי המקום מזהיר את ההלך מלהשאיר את תיבתו בחצר מחשש לגנבים, ההלך עצמו, בעל תחושת בטחון חזקה, כן משאיר אותה (שם). בראותו את ההלך יוצא לדרך, גם השמש רוכש לו את תכונת הבטחון באלהים — באופן אירוני — לשם מטרתו האנוכית; הוא בוטח באלהים לשלוח לו עוד הלך שישאר בעיר עד יום השבת ושיוכל אז לעלות לפרשת התוכחה.

המחבר משחק גם עם מונחים חסידיים אחרים כגון "יאוש" ו"געגועים", מלים מרכזיות בספרות של חסידות ברצלוב במיוחד. העצה החסידית לא להתייאש, המתייחסת במקורות לתחום של עבודת האלהים, מקבלת מגמה אירונית כשנאמר על השמש, "אבל לידי יאוש לא בא", וגם, "אבל לידי יאוש גמור לא בא" (שם, עמ' 63) — שוב בקשר למציאת מועמד נוסף לעליה לפרשת התוכחה כדי שהוא עצמו לא יצטרך לעלות. לאחר שהשמש עצמו עלה לפרשה זו וחל שינוי בנפשו, הוא ביקש את שובו של ההלך מתוך הערכה נפשית לידידות של ההלך שכה השפיע עליו, וכשההלך לא

הופיע, "אף על פי כן לא נתיאש" (שם, עמ' 67). עכשיו השימוש במלה מתייחס לדבר חיובי: המתעלה לחלוטין מעל האנוכי והצר.

שינוי מקביל נראה בשימוש במלה "געגועים". קודם, כשהשמש ציפה לשובו של ההלך כדי לנצל אותו לעליה שהוא עצמו פחד ממנה, אנו שומעים ש"מימיו לא היו לו געגועים על אדם" (שם, עמ' 63). המלה האומרת כאן התענינות צרה ואגוצנטרית רוכשת לאחר מכן נימה אלטרו-איסטית ברורה כשהשמש מתגעגע להלך מהסיבה שהוא נגע בנפשו. "ואפילו דרכם של בני אדם שיש להם לפרקים געגועים זה על זה, עדיין אין אנו יודעים על מה הגעגועים באים. אם מחמת אותו אדם, למה לא היו לנו געגועים עליו קודם?" (שם, עמ' 65). ובמוצאי שבת יואל-יונה שר והזכיר את אליהו "מתוך שמחה מתוך געגועים...". (שם, עמ' 68). השימוש במונחים אופייניים לחסידות עולה בקנה אחד עם הדמיון בין דמות ההלך אליהו ובין הבעל-שם-טוב.

במובנה הפשוט בסיפור, המלה "עליה" מסמנת עליה לקריאת התורה. אבל בקונטקסט של הסיפור, המלה נושאת משמעות נוספת. מיד לאחר שהשמש הסביר להלך, "בשבת זו קוראים פרשת כי תבוא שקוראים בה את התוכחה, והיום יום חמישי בשבת הוא ועדיין לא מצאתי מי שיעלה לפרשת התוכחה, ואם אין מי שיעלה לפרשת התוכחה מחויב אני לעלות", הוא הוסיף, "סבור אני ידידי שירדת לעומק הענין" (שם, עמ' 59, הדגשות שלי). החזרות ומשחק המלים רומזים למשמעות יותר מעמיקה למלה זו. העליה לפרשת התוכחה אינה רק עליה בין העליות של קריאת התורה בבית הכנסת; היא מסמנת גם עליה מבחינה נפשית ומזכירה אף את עילוי הנשמה המוזכר בראשית הסיפור (שם, עמ' 57).

השופר האמור להשתמר בתיבה שההלך השאיר בחצר בית המדרש מתקשר עם הגאולה העתידה לבוא שאליהו יהיה מבשרה, אבל מוטיב השופר בסיפור רומז, כנראה, גם לגאולת הנפש של דמות השמש, מישור הגאולה שהבעל-שם-טוב הדגיש בתורתו.

קשרים אחרים של הסיפור עם החסידות באופן מהותי נראים קצת מתחת לפני השטח. השמש דאג שאפילו אם ההלך יחזור לעיר שמא הוא לא ישוב לאותו בית הכנסת, "...ששה בתי כנסת היו באותו פרק בביטשאטש, אלא שהששי של חסידים היה ולא היה נחשב בעיני יואל-

יונה השמש לבית תפילה" (שם, עמ' 63). לאחר השינוי ביואל-יונה, שוב הסיפור מעלה את מספר בתי הכנסת בעיר אבל הפעם בלי לגנות את בית התפילה של החסידים, "לשעבר נתכנסה כל ביטשאטש לבית תפילה אחד, עכשיו יש בה חמישה בתי תפילה ואם אתה מונה אף את חדר תפילתם של חסידים הרי ששה" (שם, עמ' 67). השינוי בדמות השמש משתקף גם בשינוי ביחסו לחסידות הנרמז כאן. נוסף לכך, בית התפילה הששי בעיר מקביל לעליה הששית הזוהה עם פרשת התוכחה. כשיואל-יונה הסביר להלך את טיב דאגתו הוא גם הבהיר ש"יש מיני בני אדם מאותם שקוראים לעצמם חסידים שמתאווים לעלית ששי. מעתה אל תתמה עלי ידידי שאדם שכמותי בוחר להעמיד אחר במקומו לפרשת התוכחה" (שם, עמ' 60). כשהשמש נכשל בכל מאמציו להטיל עליה זו על מישוהו אחר, הוא עצמו עלה לעליה הששית וכשנגש לעליה זו חלה תמורה יסודית בתודעתו ובנפשו. הדברים משתמעים באופן חד-משמעי: כשעלה לעליה הששית, למעשה, השמש יואל-יונה נעשה לחסיד.

לפעמים בסיפוריו בעלי האופי האגדי, ידע עגנון להמשיך את קווי ההתפתחות של מוטיבים מסורתיים בדרך שתפיסה מלאה של הסיפור דורשת הכרות עם תולדות המוטיב לפני שידו היוצרת נגעה בו. הסיפור המקראי שמנע מוות מאלהו שימש כנקודת מוצא למסורות רבות שלפיהן אליהו ממשיך להופיע עלי אדמות בכל מיני צורות כדי לגמול חסד עם הבריות. הוא גם נתגלה לצדיקים הזוכים ל"גילוי אליהו". הסיפור החסידי אימץ מסורות אלו וקשר אותן עם הבעל-שם-טוב בעיקר כמי שהיה מסוגל להכיר את אליהו גם בעילום. בסיפור מתוך "שבחי הבעש"ט", אליהו מופיע לבעש"ט להציל אותו ממצב קשה⁸³. הוא הציל גם את גיסו רבי גרשום שעמד לטבוע בים⁸⁴. והוא בא אצל אבי הבעש"ט, לפני לידת הבן, ומסר לו בשורה על טיב הבן שיולד⁸⁵. בכל הסיפורים האלו מתוך "שבחי הבעש"ט", אין חידוש במסורות הסיפוריות על אליהו פרט לקשר עם דמות הבעש"ט. בסיפור חסידי ידוע מתוך ספר "קהל חסידים", תלמידי הבעש"ט המבקשים גילוי אליהו אינם מכירים אותו כשהוא מבקר אצל רבם כאדם המעשן לולקא, בעוד שהבעש"ט גם מכיר אותו וגם משוחח אתו ומקבל ממנו תשובה על שאלה שהוא מעלה. התלמידים אינם מתייחסים לאורח ברצינות והם מחמיצים את השעה כשאינם שואלים את זהותו בשעה שהוא נמצא אצלם⁸⁶. כאן הסיפור החסידי שוב הפגיש את אליהו עם הבעל-שם-

טוב הנעשה לגבור הסיפור, אבל החסידות לא השאירה חותם חזק משלה על הסיפור שכך נוצר.

עגנון חיבר את סיפורו, "גילוי אליהו", על יסוד המתכונת של הסיפור החסידי על אליהו למרות שסיפורו הוא הרבה יותר מתוחכם. אירוניה רבה נשמעת כשתלמידי הבעש"ט קוראים בצחוק לאורח של רבם "אליהו הנביא". הסיפור מביע מוסר השכל מוצהר שכל אחד ואחד יכול לשמש מלבוש לאליהו, והסיפור מסתיים בריקוד של התלמידים מתוך השמחה בהשגה זו. עגנון נטה לחזור לאותם המוטיבים שהוא כבר התייחס אליהם בסיפוריו, והוא חזר לנושא של גילוי אליהו גם ב"עד שיבוא אליהו". בסיפור זה, עגנון השלים את התהליך של האימוץ החסידי של המוטיב כשהוא יצר סיפור המשקף מכלול של ערכי החסידות.

במקום להסתפק בהפגשת אליהו עם הבעש"ט הוא יצר את אליהו כדמות שהיא עצמה משקפת את הבעל-שם טוב. גם יואל-יונה נהפך לחסיד, וגם עגנון עיבד מסורת סיפורית על אליהו בדרך שתוכן חסידי מאפיין אותה.

ליתר דיוק, עגנון השקיע בתוך המסורת הסיפורית על אליהו משהו מהמשמעות שאליהו רכש במשנת החסידות שייחסה לנביא זה תפקיד של גאולת הנפש. ר' מנחם נחום מטשרנובול במיוחד, שמסר את דברי המגיד דוב בער ממזרטש, השתמש במושג "בחינת אליהו" לסמן את צמיחת ה"דעת", תפיסת האחדות היכולה לעלות בתודעה של כל יהודי ולשנות את אישיותו. במובן זה, לפי דברי ר' מנחם מנדל מטשרנוביל, בכל עת ובכל שעה האלהים שולח את אליהו לאדם בהתעוררות הנפשית שהיא עצמה זהה עם אליהו.⁸⁷ מיטמורפוזה זו באדם, משמעותה האמיתית של דמות אליהו בהגות החסידית, מהווה את לב לבו של גילוי אליהו בסיפור, "עד שיבוא אליהו".

הסופר שאב מן הכח הנפשי של משנת החסידות ותוך כדי כך הוא יצר סיפור המתעלה מעל הסיפורים שקדמו לו על אותו נושא.